

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ALAPISMERETEK A
KÖZMŰVELŐDÉS SZOLGÁLATÁBAN

Előadásom címe hatalmas területeket takar, s csak természetesen, hogy nem vállalkozhatom a teljességnek még csak megkísérlésére sem. Amit merek és tudok felkínálni, az nem több néhány fogalom és a köztük lévő kapcsolatok felvázolásánál - szigorúan a szociálpszichológia területén belül maradva, majd megkísérelném az így kapott térkép vázlat rávetítését arra a közművelődésfogalomra, amelyet magaménak vallok.

Ma már szerte a világon kétségesebbnek ítélik meg a szociálpszichológia pontosságát és képességét az emberi dolgok valódi állapotának átvilágítására, mint pár évtizeddel ezelőtt, amikor a társadalomtudományi pozitívizmus - legalábbis a szociálpszichológián belül - virágkorát élte Amerikában és másodvirágzását Nyugat-Európában. Hozzánk megke-
ve, helyesebben szólva intermittálva, azaz adagolva, jókora
kihagyásokkal érkezett el ez a tudomány, kettős, sőt hármas
feladatot róva a vele foglalkozóra. Egyszerre kellett ugyanis
elsajátítani e tudomány kézikönyvekben és tankönyvekben le-
fektetett kanonizált és akadémikus pecséttel szentesített
alapanyagát, a vele szemben támasztott szépségsziszteindokait és
nem utolsó sorban elvégezni marxista módon, világunk való-
ságába ágyazva "meghonosítását". Minden bizonnyal e feladatok
megoldásának kezdetén járunk, s túl a szűk terjedelem szabta
határokon, az igazi korlátokat ez a társadalmi gyökerű fej-
letlenség jelenti.

E szerénykedő megjegyzések után próbáljuk meg rendkívül röviden és vázlatosan áttekinteni, hogy mivel is foglalkozik a szociálpszichológia tudománya, miről hallgatnak három fél-éven keresztül előadásokat az egyetemisták, mit kutatnak a szociálpszichológusok? Mindjárt látni fogjuk, hogy erre a kérdésre bizonytalankodó válasszal szolgálhatunk csak, hiszen a társadalmi valóság - közhely - egy és oszthatatlan, az ókor vagy a középkor totális látásmódu filozófusait különböző szakágak, tudományok művelőinek serege, úgy is mondhatnánk, teamje helyettesíti. E sok szólam egyike a szociálpszichológia, fej fej mellett haladva a szociológiával, a pszichológiával, a történettudománnyal, a nyelvészettel és a közgazdaságtudománnyal, hogy csak a legfontosabbakat említssem. Ami sajátos helyét a szociálpszichológusnak biztosítja, az a mindennapi tapasztalat számára kritikátlanul reflektált tények egyik legközvetlenebbül átélt szegmense, az interakció vagy magyarabbul fogalmazva, az a történéssor, mely a másik személyrel való találkozás pillanatában bennünk és a másikban lezajlik.

Sajátos minőséggel állunk itt szemben, melynek során a saját személyünk és a másik személy együttese az, ami a részek puszta összegénél több, új valóságot jelent. Izgalmát tudományos szempontból az kínálja, hogy a résztvevők az interakció sodrában nemcsak átélik az élményt - ezt leírja a pszichológia -, hanem egyúttal teremtik is azt. Sőt, tovább folytatva a gondolatsort, miként G.H. Mead leírja, e kölcsönhatásban való teremtés egyúttal saját személyünk érzésének forrása is.

Az interakciós kiindulópont a marxista szociálpszichológia sajátja is, L.Sz. Vigotszkij ragyogó eszmeifuttatásaira utaljuk az olvasót ezzel kapcsolatban. Az ember jelleme az ember története - írja Goethe a Wilhelm Meisterben. Történetünk pedig találkozásaink szövedéke, egymást teremtvé teremtik saját magunk. Ez a legsajátabb szociálpszichológiai alapismeret, melyre a tudomány egész épülete - legalábbis számunkra - ráalapozódik.

Mindebből az a gyakorlati következtetés vonható le, hogy személyünk nem önmagába zárt egész, hanem társas-társadalmi viszonylatok metszópontja, s önmagunk megismeréséhez mások megismerésén keresztül vezet az út. Azért ha a szociálpszichológia valaha kilép majd nálunk is az egyetemek katedrái mögül, kimozdul a laboratóriumok hűvös falai közül, és mint gyakorolható felismerések egésze hatni kezd, legfontosabb küldetése az emberek közötti empátias kapcsolatok, a más személyek megismerésére irányuló törekvések gyakorlatának elősegítése lesz.

Hétköznapijaink Narcissus szerepére kárhoztatnak bennünket, sajátunk vélt szempontok, önös szükségletek hajótöröttjeiként nem figyelünk oda másokra, nem ügyelünk tudatosan arra a szociálpszichológiai tényre, hogy viselkedésünk mások viselkedésének függvényében zajlik. Mondhatnánk, hogy úgy jó minden, ahogy van, hiszen ha nem is tudjuk ezt az igazságot, de tesszük - Pataki Ferenc Marx-értelmezésére hivatkozva mondhatjuk, mennyivel jobb lenne, ha tudnánk is, és úgy tennénk.

Az interakcióval szervesen összefügg a kommunikáció fogalma, a kettő együtt írja le tulajdonképpen a találkozás élményét. A kommunikáció, jöjjön létre szavak vagy más egyéb jelek útján, eleve feltételezi a kölcsönösséget, a mások számára való jelentőséget. Hiszen közölni akarunk valamit, s tulajdonképpen csak a közlés áramában értesülünk magunk is arról, amit lényegesnek érzünk. Ujabban nagyszerű kutatásokat végeznek abban az irányban, hogy az interakció és a kommunikáció egységében felfogott egységet mint az emberi reciprocitást eleve feltételező szabályrendszert írják le, melyet öntudatlanul alkalmazva leszünk képesek társadalmi életvitelre, találkozásra, közlésre, megértésre és megértetésre. Ez a szabályrendszer nem valamiféle elvont kódex lapjain található, hanem hétköznapijaink sodrába beleírva, számtalan egyéni variációra és ezáltal individualitás-élményünk felkeltésére alkalmas. További tény, hogy társadalmanként, kulturkörönként, társadalmi rétegenként, életkori és egyéb csoportok határai mentén más-más szabályok érvényesek. S ha ezt nem tudatosítjuk, sokszor akaratlanul szítunk és halmozunk magunkban is

előítéleteket, konfliktusokat, fojtunk el pusztán a szabályok felismerésének hiánya miatt kétségeket és félelmeket. Mennyivel könnyebb volna az emberek közötti érintkezés, ha pontosabban ismernénk ezeket a rejtett kódokat, s nemcsak rutin-szerűen, néhány felszínes megjegyzés vagy gesztus erejéig, hanem igazi alapossággal elsajátítva közelitenénk ily módon olyanokhoz, akiket tudatlanságunkban vagy felmagasztalunk, vagy kitaszítunk. Az önismeret, a társismeret és a társadalomismeret, így a személyes érintkezések értelmében véve, szorosan összefügg, s a szociálpszichológia ezeknek az összefüggéseknek az átvilágítására már képes. Az ily módon nyert ismeretek hozzáférhetők és megtaníthatók, mégha csak csírákról is beszélhetünk, de ezek a csírák jóval többet nyújtanak, mint az ellentmondásokból és érzelmi zűrzavarokból összeszőtt köznap "emberismeret".

A szociálpszichológia következő nagy témaköre, mely az emberek egymás közti kapcsolatainak bonyolultabb mintáját írja le, az emberi csoportok pszichológiája. A csoport, mint K.Lewin mondja, nem egyszerűen halmaz, nem is gyökeresen más minőség, mint az egyén, hanem az egyének közötti viszonyok összege, dinamikus egész, melynek története, sorsa a miénkből merít ugyan, de vissza is hat rá. Együttes élményt nyújt, ahogy azt a magyar szociálpszichológia klasszikusa, Mérei Ferenc bebizonyította. Ennek az együttes élménynek az alapja a közös sors, a csoport tagjainak egymástól való kölcsönös függése. Ennek a kölcsönös függésnek a talaján virágoznak ki a vonzások és a választások, a rokonszenvek és az ellenszenvek, a csoport "rejtett hálózata". Ma már nem szükséges talán bizonygatni annyi kutatás és empirikus bizonyíték után, hogy ennek a rejtett hálózatnak az ismerete, tudatos feltárása és szelid kényszerének követése milyen hallatlan tartalékokat jelent a csoport vezetése szempontjából. Kimeríthetetlennek tűnnek ezek a tartalékok demokratikus vezetés esetén, és kinzó, gátló hatást fejthetnek ki tekintélyelvű vezetéskor. Hogy mikor van egyikre és mikor van másokra szükség, azt semmiféle előzetes recept nem írhatja elő, nyilván vannak olyan tevé-

kenységi helyzetek - és ezek képezik a csoport létalapját, amennyiben azok a csoporttagok szükségleti szituációiban gyökereznek -, amikor sarkítani kell a vezetés stílusát.

Az élet átlaga azonban többször ad módot és enged teret demokratikus kísérletekre, mint gondolnánk, és különösen így látjuk, ha tudatosan is elsajátítottuk a demokratikus viselkedés szociálpszichológiájára vonatkozó ismereteket. A másik személy elismerése, de nem kritikátlan elfogadása, a kezdeményezés szabadsága, a csoportcélok viták útján történő kitűzése, a csoportcél irányában történő mozgás menetrendjének demokratikus ellenőrzése, a spontaneitás és a fegyelem egysége, a példamutatás, a jutalmak és a büntetések egészséges aránya és szankcionáltságunk nyilvánossága, dióhéjban ezekre a tényezőkre gondolunk. Valamennyi gondos kutatás tárgya volt már, és nem mondhatjuk, hogy az eredmények közismertek.

A csoport tevékenységi, személyközi, valamint vezetési vonásainak felenlítése mellett szólnunk kell a csoport normaadó funkciójáról. Hogy mi a helyes és mi a helytelen, azt többnyire nem saját, nagyon is korlátozott tapasztalatunk alapján döntjük el, hanem mások véleményei, többnyire a mérceül elfogadott csoport tagjainak véleményei alapján határozzuk meg. Ha úgy gondolom, hogy ez a pohár itt az asztalon törhetetlen, és véleményem helyességéről meg akarok bizonyosulni, bizonyosan elégséges a saját tapasztaltom. Földhöz vágom a poharat, és nyomban kiderül, törhetetlen-e a pohár vagy sem. De mi a helyzet például egy film, mondjuk Jancsó legújabb műve, a Magánbűnök és közerkölcsök értékének megítélése kapcsán? Honnan "tudom", hogy ez a film jó-e vagy sem? Nem vághatok földhöz, nem folyamodhatok közvetlen empirikus vizsgálathoz. Tétélezzük fel, hogy ama kevesek közé tartozom, akik látták ezt a filmet, s kialakul egy álláspontom róla. Ha csak nem vagyok szakember vagy a saját álláspontjának igazában feltétlenül megbízó mániákus - bár ilyenek is akadnak köztünk törvényszerűen megindul bennem egy készítés, melyet L.Festinger a társadalmi összehasonlítás készítésének nevezett el, hogy megállapítsam véleményem helyességét vagy helytelenségét.

S csak természetes, hogy ennek a készítésnek a medre az a csoport lesz, ahova tartozom, ahonnan más véleményeim helyességére vonatkozó ismereteim származnak. Megkérdem barátaimat, kollégáimat, feleségemet, ismerőseimet, akiknek adok a szavára, s az ő válaszaik nyomán fogom leszűrni véleményem, mely ilyen módon már nemcsak az enyém lesz, hanem egy csoport - ez lehet hovatartozási csoport vagy vonatkoztatási csoport - véleménye fog tükröződni benne.

Ebben a megvilágításban másként kell értékelnünk a sokat ostromozott konformitás kérdését is. S. Asch szellemes kísérleti határhelyzetben bebizonyította ugyan, hogy alacsony önértékelésű egyének még vonalak hosszának megítélésében is hajlandók magukat elvtelenül alávetni a vélt csoporttételnek, de a tényleges hétköznapi valóságban a helyzet bonyolultabb. Hiszen, mint előbb mondtuk, tulajdonképpen saját személyünk érzése is mások adománya, s méginkább az, amit önmagunkról gondolunk. Hogy boldogoknak vagy boldogtalanoknak, szerencséseknek vagy szerencsétleneknek, tehetségesnek vagy tehetőségtelennek tudjuk magunkat, azt sem meritjük máshonnan, mint mások közléseiből. Tehát konformitásunk a garancia arra, hogy a társadalmi összehasonlítás kényszerének engedelmessédjünk.

Ami problémákat okozhat, az csak a tulhajtott konformitás, amikor egy csoport vagy egy tekintély előtt feltétel nélkül behódolunk, és nem törekszünk kiegészítő, más forrásokból származó ismeretek beszerzésére. Meg kell mondanom, hogy sokan ezt nem teszik, és erre jó okuk van. Nem a jellemgyengeség, a kényelemszeretet vagy a lustaság, esetleg a műveletlenség a fő tényező ebben - ezek aufklärista részizgazságok - hanem a csoportlét normaadó funkciójának leglényege, a személyi biztonság az igazi ok.

Tagolt társadalomban élünk, mely széttörte a korábbi egészeket, isten Dosztojevszkij és Nietzsche óta halott, a látzatok mögött a lényeg megfejtése nem egykönnyű dolog. Magunkra hagyottnak érezzük személyünket, és ez bizonytalanságot, kétségeket, szorongást ébreszt bennünk. H. Tajfel olyan ki-

sérleteti szituációt teremtett, ahol a kísérleteti személyektől elvett minden vonatkoztatási keretet, mindössze azt az egy bizonyosságot keltette fel bennük, hogy egy csoporthoz tartoznak. S függetlenül attól, hogy ez a csoport-hovatartozás milyen szempontot tételezett fel, absztrakt festmények kedvelését, pontthalmazok mennyiségére vonatkozó ítéletek jellegét, vörösvértesteket ábrázoló fényképek tetszését, az a tudat, hogy a kísérleteti személyek valahova tartoznak, kiváltotta belőlük az összetartás élményének minimumát, és csoportszerű viselkedést kezdtek mutatni. A csoportélmény tehát létünk sürgető és szerves követelése, melynek torzhajtásai ellen hadakozhatunk, de kielégítéséről a spontán kereteket messze meghaladóan gondoskodnunk kell.

A társadalmi tagoltságból adódik, hogy lejárt az egyszeri és folyamatos hovatartozást biztosító csoportok, a hajdani patriarchális közösségek sok elfojtást, kint és keservet, de egyben számos ünnepi pillanatot is tartalmazó ideje. Az egyéni varianciák sokfélesége számos egyidejű kiscsoportban teszi lehetővé a tagságot és a részvételt, és ez egyszerre jelent gazdagodást és szegényedést. Gazdagodást jelent, mert magában rejtje a választás és a vállalás mozzanatát, szegényedést, mert tartósítja a személyiség feldarabolódását. Ugy gondolom, hogy visszafordíthatatlan folyamatról van szó, mellyel meg kell tanulnunk együtt élni, és nem engedhetjük, hogy a valóságos csoportigények társadalmilag deviáns, vagy ami a nagyobb veszély, válságos együttlételekben oldódjanak fel. Társadalmunk tudatos megtervezésekor - azt hiszem - jelenleg erre kell emberi szempontból talán a legnagyobb figyelmet szentelnünk.

Nem lenne teljes a csoportokra vonatkozó rövid utalás, ha nem emlitenénk a társadalmi nagycsoportokat, melyek szociálpszichológiai kutatása éppen manapság van fellendülőben. Itt közvetlen érintkezésről nincs szó, a szimbolikus közösség, a kategoriális észlelésen alapuló hasonlóság és különbözőség élménye a döntő. A társadalmi nagycsoportokhoz való tartozás tudományos elhanyagolása szélsőségeknek engedhet teret. Etnocentrizmus lehetséges nemzeti, vallási, életkori, regionális

és más egyéb csoportok vonatkozásában egyaránt, miként teret hódíthat a nihilizmus, a haszonelvű egyéni lét ideológiájának vallása és gyakorlása. Fontos tudni, hogy társadalmi folyamatok képezik egyiknek is, másiknak is alapját, a szociálpszichológus és a szociológus inkább csak tendenciákat jelezhet, figyelmeztethet. Erre azonban nagy szükség lehet, gondoljunk csak a nemzeti tudattal kapcsolatos jelenlegi vitákra, a cigányok és más társadalmi kisebbségek megítélésére, az antiszemitizmusra vagy a még nemrég is oly divatos kispolgáriságvitákra.

Viszonylag elkülönült terület a szociálpszichológián belül, de az előbb említett témakörökkel szervesen összefügg, az ugynevezett kognitív szociálpszichológia. Ez azt vizsgálja, hogymilyen szabályok és tendenciák érvényesülnek a társadalmi világgal kapcsolatos észlelésünkre, megismerésünkre, reagálásainkra. Attitűdöknek nevezzük a társadalmi világ egyes történéseivel kapcsolatosan kialakult gondolataink, érzéseink és tipikus viselkedésmódjaink jellegzetes egységét. Láttuk az előbb, hogy a társadalmi összehasonlítás milyen alapvető szerepet játszik életünkben, nos az attitűdök forrásvidékéről van szó. Hogymiként gondolkodunk, érzünk és viselkedünk bizonyos dolgok tekintetében, azt mások attitűdjei hatására alakítjuk ki magunkban, sokszor akár a freudi értelemben vett tudattalan minták következményeképpen, sokszor egyszerűbb, racionálisabb szempontok alapján. Szeretjük, ismerjük és keressük például azokat a dolgokat, melyek sikert hoznak nekünk. De pozitív attitűdjeink vannak többnyire a hozzánk hasonlatosnak vélt személyek, vélemények stb. iránt is. És mi van akkor, ha elmentmondás áll be egy gondolatunk és érzésünk között. Azt mondjuk, hogy ismerünk valakit vagy valakit, mégpedig alaposan, és nem szeretjük, vagy ellenkezőleg? Vagy sikert, jutalmat tapasztalunk valamivel kapcsolatban, amit ki nem állhatunk? Esetleg olyat teszünk, amit nem kedvelünk?

A kognitív szociálpszichológia fontos felismerése, hogy ezekben az esetekben a felborult egyensúly-kiegyenlítés irányában ugyanolyan késztetést érzünk, mint amikor éhesek va-

gyunk, vagy más szükségletünkben szenvedünk hiányt. A disszonancia-élményeket tartósan nem vagyunk képesek elviselni, és az ellentmondások feloldására, legalábbis a tudatban, feletőbb hajlamosak vagyunk. Persze ez nem mindig sikerül, hiszen megoldhatatlan ellentmondások is vannak. Etikánk abszolútumokból merít. Ilyen esetekben számos megoldás van az egyszerű racionalizációtól a menekülésig vagy a kábitásig. Fontos tudnunk, hogy ki mikor, milyen szituációkban melyik megoldásra hajlamos.

A tudatban lezajló disszonancia-oldást attitűdváltozásnak nevezzük. Ennek több válfaja van. Például megkedveljük az ismeretek hatására a személyt vagy tantárgyat, amit eredetileg nem kedveltünk. Vagy egy tevékenység, egy szerepvállalás folytán azonosulunk a kezdetben tiltakozással fogadott dolgokkal. Egy ismert és fontosnak tartott értékkel kapcsolatban álló bizonytalan értékű személyt vagy tárgyat az előző "holdudvarába" vonva pozitívan látunk. Kezdetben becstelennek látott cselekvésünkről alkotott értéktételeinket kis jutalom hatására módosítjuk. Amibe erőt és energiát fektetünk, ami szenvedést okoz nekünk, azt hogy ne érezzük elviselhetetlennek, pozitívnak fogjuk tartani. A premizáló ellenszenves főnököt megszeretjük. Mindezek a mechanizmusok jól kikutatott és empirikusan gazdagon dokumentált szociálpszichológiai tételeket képeznek.

A kognitív szociálpszichológia figyelme az utóbbi években erőteljesen ráirányult az ugynevezett attribúcióra, vagyis arra a mechanizmusra, melynek során az eseményeknek okot tulajdonítunk. Kiderült, hogy a kelleténél nagyobb figyelmet szentelünk a személyeknek, és ezen belül a kudarcokat előszeretettel tulajdonítjuk másoknak, szemben a sikerekkel, melyekért magunkat okoljuk. Amikor egy iskolai osztályban a tanulókkal dolgozatokat íratnak, és a tanárokat tévesen informálták a dolgozatok eredményéről /vagyis nem a tényleges teljesítmények függvényében minősítették a pszichológusok a dolgozatokat/, akkor a tanárok a jeles eredményű dolgozatokat a maguk kiváló nevelői eredményének tulajdonították, a bukottakat pedig saját tehetségtelenségük miatt marasztalták el. Itt

is érvényesül az egyensúlyi építkezés. Gonosztevőtől tehát eleve gonoszítottakat várunk el és megfordítva.

Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni egy másik igen fontos mechanizmust, mely a hétköznapi észlelés egyik alapját leplezi le. Sokszor észre sem vesszük amikor nem konkrét módon vizsgálódunk, hanem prekoncepciók alapján ítélünk. Találkozásainkba sokszor magunkkal hozzuk eleve kialakított konstrukcióinkat, és azok függvényében foglalkunk állást. Ezáltal addig nem nyugszunk, ig ki nem provokáltuk azt a választ, vagy reakciót, melyet partnerünk eredetileg nem is szándékozott nyújtani. Ez a "megbélyegzési elmélet" rendkívül termékenyen alkalmazható bizonyos látványosan elkülönülő kisebbségekkel kapcsolatosan tanúsított magatartásunkra. Ha például valakiről úgy tudjuk, hogy "őrült", vagy hogy "bűnöző", vagy hogy "homoszexuális", és sorolhatnám a címkéket vég nélkül, nemcsak szelektíven reagálunk rá, hanem egyenesen elvárjuk tőle azt a reakciót, melyről úgy "tudjuk", hogy az adott címke viselőjétől törvényszerűen elvárható. Ezáltal tudatlanul mintegy kondicionáljuk az illető magatartását, tartósítjuk kitaszítottságát. Ennek mélyebb magyarázata egyes szociálpszichológusok szerint saját szorongásaink, tudatlanságunkban taszított vágyaink szorításában rejlik.

Az előbbieken néhány vázlatpontban felsoroltam a szociálpszichológiai alapismeretek törzsanyagának tartópilléreit, úgy ahogy azokat jelenleg látom. Nem tértem ki fontos metodológiai kérdésekre, s a kritikai szempontok mellett sem időzhettem. Előadásom következő részében a közművelődési problémakörhöz szorosan kapcsolódó alappozíciót szeretnék hangsúlyozni, mely nézetem szerint valamennyi felelősségteljes vázlatpontban előfordul. Feltűnhetett, hogy a szociálpszichológusainak minősített ismeretanyag milyen szorosan kapcsolódik az ugynevezett mindennapi léthez, a fogalmat abban az értelemben véve, ahogy azt Lukács György kifejtette. Ezeknek az ismereteknek a hallatára mindenkinek megfordulhatott a fejében, hogy ezek szerint ő maga is szociálpszichológus, hiszen amiről szó volt, azt a maga mindennapi gyakorlatából ezersze-

resen ismeri, tudja és alkalmazza. Talán ilyen koherens rendszerbe foglalva nem tudná kifejtteni, de elemeiben semmi újat nem hallott.

Nos véleményem szerint ez a szociálpszichológia megértésének egyik kulcsa. A szociálpszichológia valóban a minden-napi lét eseményeinek leltára, mechanizmusainak hű krónikása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy tudomány voltát ezáltal nem adja fel, hiszen az alapvető különbség, a személytelenítés, a hétköznapi világ hálózatszerű felfogása megkülönbözteti a tényleges hétköznapi szituáció átélésétől, melynek centrumában, mint A. Schütz oly szépen leírja "az itt és most élő saját személyem", az "én" egyszeri és megismételhetetlen érzése áll. A szociálpszichológia interszubjektivitásában tárgja fel a hétköznapi létet, és ez egymagában a tudományosság garanciája lehet. Kötelességem azonban rámutatni, hogy van egy másik szempont is, és ez a hétköznapi lét társadalmi-történelmi értelemben vett konkrétsága. A szociálpszichológiával kapcsolatos gyakorlati nehézségek egyik forrása - e tudomány hazai fejletlenségén túlmenően - éppen az, hogy még nem tudjuk igazán a saját társadalmunk hétköznapijaira alkalmazni ezt a fogalmi hálózatot, vagy helyesebben fogalmazva, nem tudjuk a saját társadalmunkból szervesen kibontani azt. Igaz, ez nem egyszerűen jámbor óhaj, hanem a társadalom fogyasztási-termelési szerkezetének kérdése. Érzésem szerint azonban a ki-nálkozó lehetőségeket sem alknyazzuk ki kellőképpen, és éppen ez az előadás címének tulajdonképpeni tárgya, a szociálpszichológiai alapismeretek és a közművelődés kapcsolata.

A közművelődés ugyanis - legalábbis számomra - világos, hogy nem cél, hanem eszköz kell hogy legyen, melynek nem ün-nepnapjai, vándorgyűlései, horribile dictu szabadegetemi előadásai, hanem köznapijai az érdekesek. Jelenleg szerintem az a fő probléma, hogy a közművelődés hétköznapi szerkezete nem fedi le a tényleges hétköznapi valóságot, és ennek ob-jektiv-dologi akadályokon túl, van egy fontos szemléleti oka. A továbbiakban erről szeretnék beszélni.

Kisért a közművelődésnek egy olyan felfogása, mely valamiképpen lenézi az egzisztáló hétköznapiakat, élesen megkülönböztet helyeset és helytelen, értékeset és értéktelent, műveltet és műveletlent, kulturát és kulturátlanságot. Ez a fajta közművelődési koncepció aufklárista illuzióktól nem mentesen "felemelni", "megtisztítani" akar, kizsorítva mindazt, amit magáénak nem ismer el. Valószínű, hogy belejátszik ebbe az a német filozófiából származó kultúrafogalom, mely a kultúrában valami "nemeset" lát az élesen megkülönböztetett "nemtelen" dolgokkal szemben. Ebből erős egyoldalúságok, és szép ünnepi látszateredményekkel megtűzdelt, sokszor - legálábbis számomra - bántóan arisztokratikus, tekintélyelvű, illetve kompromisszumos, engedményes jellegű kulturális események adódnak. Tanui lehetünk ennek a "művészfilm" és "közönségfilm", az "elit" és a "tömeg", a "kultúra" és a "szórakoztatás", az "értékes irodalom" és a "lektűr", "ponyva" stb. kapcsán nap mint nap a tömegkommunikációs fórumokon felmerülő vitákban. Ugy gondolom, hogy ebben a fogalmi keretben tisztázhatatlan és az elemi szociológiai, szociálpszichológiai legokát megerősztoló kérdésseltevésekről van szó.

Véleményem szerint a közművelődés igazi kiindulópontja az a kultúrafogalom lehet, melyet az angolszász nyelvterületen alkotó tudósok dolgoztak ki, mindenekelőtt a kulturanropológusok. Ebben a fogalmi keretben a kultúra az életet szervező viselkedési-gondolkodási-érzési minták társadalmilag differenciált egésze, melyben a teljes hétköznapi tevékenység is bennefoglaltatik. A szociálpszichológus feladata tehát nem egyszerűsödik le arra, hogy megmagyarázza a nevelőnek, az "adónak", hogy mely feltételek a legkedvezőbbek a kívánt célállapot eléréséhez, hanem a szituáció egészét kibontva segít megmutatni, hogy mi az, amit az emberek kultúrájának fogadnak el, amit kultúráként élnek. Ugyanis létünk társadalmi meghatározottsága azt jelenti, hogy amit kulturátlanságnak minősítünk, az is kultúra, legfeljebb normáinkkal ellenkezik. Sokszor beigazolódhat, hogy a mi normáink a helyesek, de korántsem mindig ez a helyzet. És ha nem volt hiábavaló, amit a szociálpszichológiai ismeretek törzsanyagáról elmondtam, ak-

kor talán láthatóvá vált, hogy a szociálpszichológia építőkövekként felhasználható egy közművelődési gyakorlatban. Ez ebben az esetben nem lesz árnyékbokszolás, és nem taszít szizofrén állapotba százazreket, akik "műveletlennek", "szórakozást kívánó tömegnek" bélyegezve, lényegében egy közművelődési bürokrácia észlelési gyakorlatának az áldozataivá válnak. Megveszik talán a színházbérleteket, előfizetnek talán a könyvsorozatokra, de mindennek foganatja csak a statisztikában lesz. Továbbra is a Csárdáskirálynő fog nekik tetszeni vagy Szilvási Lajos.

Ugy gondolom, hogy a szociálpszichológiai ismeretek teljességével számot vető közművelődési gyakorlat /mely persze a szociológiát nem nélkülözheti/ a köznapi életet nemcsak mint kulturabeszívó vagy kulturataszító réteget, hanem mint kultúra-teremtő közeget is el kell hogy ismerje. Az egyoldalú közlésnek tehát kétoldalúvá, sokoldalúvá kell válnia, ahol a tanítók is tanulnak, a nevelők is nevelődnek. Azt hiszem, egy közművelődési esemény értékét nem az adja meg, hogy hányan vesznek benne passzív szereplőként részt, hanem hogy miként vannak jelen. Vitányi Iván értékes művelődésszociológiai vizsgálatainak különleges becsét éppen abban látom, hogy felfedezte: a közművelődési gyakorlat aktív és passzív pólusa mezsgyéjén helyezkedik el a túlnyomó többség, a sem nem aktív, sem nem passzív személyek tömege, akiket a generativitás birtokosaiként jellemzett. A generativitás ebben az értelemben véve arra az emberi képességre utal, hogy készen kapott elemek kombinációja és variációja révén, szinte minden ember kivétel nélkül képes arra, hogy valami sajátosat, eredetit hozzon létre, mely nem mérhető egy Michelangelo vagy a "kultura" más óriásának teljesítményéhez, de arra igenis alkalmas, hogy kiemeljen a hamisan fogalmazott dichotómiák szorongatásából.

Félreértés ne essék, nem azt mondom, hogy minden úgy jó, ahogy van, hagyjuk az embereket meg a maguk köznapi életvitelében, és vakon bizakodjunk generativitásukban. Éppen ellenkezőleg. A marxista szociálpszichológia - miként a marxista

társadalomtudomány egésze - ott haladja meg a "van" és a "le-
gyen" polgári társadalmakban tényleges ellentmondását, hogy
nem egyszerűen leírja a létező társadalmi állapotokat, hanem
együttal azok kívánatos lefutását is jelzi, magukból a folya-
matokból merítve argumentumait.

A közművelődés társadalomtudományosan megalapozott kon-
cepciója tehát nem merülhet ki a társadalmi valóság folyamata-
inak regisztrálásában. Nem arra gondolok, hogy a közművelődés
pusztán kiszolgáljon, hanem arra, hogy a közművelődés szolgál-
jon. Azaz engedjen teret a létezőnek annyiban, amennyiben az
értelmes, progresszív kiindulás alapja lehet, és ne diktáljon
magasabba feltételeket, ahol erre semmi szükség nincs.

Nagy leegyszerűsítésekkel a szociálpszichológiát az in-
terakció, a csoport és a kognitív dinamika területeire osztot-
tuk fel /nem említve most a szocializáció területét/, pró-
báljuk tehát megvizsgálni, hogy a közművelődés mit profitál-
hat az idevágó szociálpszichológiai ismeretek figyelembevé-
tele révén - miután elfogadta a köznapiság és kultúra imént
említett szerves egységét.

Az interakció elméletei - véleményem szerint - a közmű-
velődési gyakorlat személyes, társas vetületében hasznosítha-
tóak, mindenekelőtt a személytelen technikák, a formális, ri-
tuálisan szervezett események kerülésében. Mivel az interak-
cióban foglalt kölcsönhatás kétirányú, a kommunikáció nemcsak
adás, hanem vétel is, a közös jelentéskincs, az aktuálisan
születő társas valóság megteremtésének élménye nehezen helyet-
tesíthető az olyan alkalmak megtervezésekor és megszervezése-
kor, amelyeknek valamilyen okból közművelődési célt tulajdo-
nitunk. A törzsanyagilag szempontok ismertetésekor nem érintettem
a szerep kategóriáját. A szerepek általában pozíciókhoz kötött
viselkedési minták, melyek hajlamosak a rigorozításra, az is-
métlődések kapcsán indokolt rutinizációra. Amennyire érthetőek
ezek a tendenciák formális és tekintélyelvű csoportokban, any-
nyira kerülnünk kell azokat az önkéntes részvételt sine qua

non-ként kezelendő közművelődési alkalmak kapcsán. Nem szabad eltérni olyan szerepstruktúrák kialakulását, amelyek eleve megszabják, kiosztják a szerepeket a résztvevők között, nem hagynak lehetőséget a szerepfelborításra, az "alkudozásra". Az ember "meghatározatlan állat" - mondja Nietzsche, s az önmeghatározásnak egyik nagyszerű alkalmja a találkozás, a másik személy mibenlétének kipuhatolása, saját jelentésünk újra-definiálása. Amit hagyományosan klubestnek, író-olvasó találkozóknak, ismeretterjesztő előadásnak nevezünk, az ilyen szempontból átvizsgálva mind lehetőséget nyújthat az önmeghatározás, az interakció teremtő funkciója gyakorlására. Csak éppen el kell tudni szakadni a rutintól, a "forgatókönyvektől", a liturgikus szemléletet egy tudatos alkalmi, a résztvevők meghatározási törekvéseivel számoló és azokat kihasználó szemlélettel kell tudni felváltanunk. Igaz, ez jóval nehezebb, sok tapasztalatot és némi terápiás érzéket, szociálpszichológiai tudást igényel.

A csoportelméletek leíró elemei is számos hasznos elemet tartalmaznak, hiszen számos közművelődési alkalom és esemény nem egyszeri találkozásból, hanem időben, térben a résztvevők integrált együtteséből táplálkozik. Ilyen esetekben a csoport tá verődés, a csoportgenezis folyamata törvényszerű. Ki kell tudni használni azokat a lehetőségeket, amelyek a csoportviták, a csoportdöntések, a közösen vállalt és megvalósított feladatok, a csoport normái, szokásai az egyének számára tapasztalatként jelentenek, és ha akarjuk, ha nem, mindenképpen hatnak. Ezen túlmenően azonban az igazán kamatoztatható erőforrás szerintem a közösség és a közművelődési gyakorlat összekapcsolásából származik.

Nincs arról szó, hogy a közösség gyökeresen más szociálpszichológiával jellemezhető együttes, mint a csoport. Ami a közösséget megkülönböztetővé teszi, az ideológiai jelentése, értékírányultsága. A közösség egyttal mindig cselekvés is, mégpedig társadalmilag progresszív cselekvés.

Makarenko a közösség kapcsán joggal hangsúlyozza, hogy közösségnek csak azt a "szociális egységet" nevezhetjük, amely szocialista elvre épül. Az egyes egyén haláltól behatárolt életében időről időre perspektívtalannak vélheti a maga életét, és a csoportban, társadalomban, ahol él, puszta környezetet láthat, melyre neki csak reagálnia kell. Szerves következménye ennek az állapotnak az egyoldalú "kultúraátadási" közművelődési koncepció. A közösségi állapot feloldja ezt a puszta reagálási kényszert, és egyszerre teszi tagját a tevékenység alanyává és tárgyává, így adva életének perspektívát.

Ez a perspektíva adás történelmileg mindig konkrét módon zajlik. A felszabadulást követő két-három év máig fénylő közösségi-közművelődési példáinak egyike a NÉKOSZ-mozgalom. E mozgalom egyik hajdani vezetőjétől vesszük át a közösség meghatározását: "A közösség individuumok együttese, szerencsésen kombinált és demokratikus mechanizmus által társítva, amely képes belátásra, sőt magatartások megváltoztatására bírni az embereket. Ennek az a feltétele, hogy tudatos, elfogadható cél, humánus áramkör fogja őket össze úgy, hogy lássák: egymásra már szükségük van, egymás nélkül már nem érzik olyan jól magukat, mint egymással, barátság szálai szövik át együttesüket. Nem elvtelen vagy egyoldalú barátságok, hanem amelyek mindig beletorkollanak egy nagyobb kollektíva - osztály, nemzet - világába, a progresszív társadalmi cselekvésbe."

Ugy vélem, jelenlegi közművelődési gondjaink egyik megoldási útja a közösségi koncepció bevitelétől várható a közművelődésbe. Így a gyakorlatban is kiderülhet, hogy a közművelődés nem redukálható a szorosan vett művelődési eseményekre, nem azonos egy-egy könyv elolvasásával, egy-egy értékesnek ítélt színházi előadás megtekintésével vagy a keresztretjténynyújságnak a Nagyvilággal való felcserélésével.

^x Kardos László Köznevelésben megjelent interjúja szavait idézi Sipos Zsuzsanna, a VKT kollégium című cikkében. Kultúra és Közösség, 1976/1 87. o.

A kognitív területek szociálpszichológiája és a közművelődés kapcsolata a hatás legmélyebb rétegeit, az interiorizációt, a "változtasd meg életed" követelményének az egyén számára legközvetlenebbül adódó következményeit érinti. Ugy vélem, hogy semmilyen kommunikáció nem engedheti meg magának - márpedig a közművelődés pusztán technikai értelemben véve nagyrészt kommunikáció -, hogy figyelmen kívül hagyja az egyensúlyképzésre irányuló tendenciát a gondolkodásban, az érzésvilágban és az ehhez kapcsolódó viselkedésben. Feleslegesen ne ébresszünk disszonanciákat, ne sugalljunk olyan mintákat, amelyek kirívó ellentmondásban vannak azzal a tapasztalati világgal, amelyben az emberek élete gyökeredzik. Ide tartozik az a tudásszociológiai tény is, hogy az egyensúlyi modellek köré szerveződő kognitív világ társadalmi rétegenként, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és az iskolai végzettség /főként az utóbbi/ tekintetében messzemenő varianciákat mutat. Ami egyensúlyt jelent egy értelmiségi esetében, nem biztos, hogy egyensúlyként fog jelentkezni /ha egyáltalán érthető/ egy segédmunkás vagy egy tsz-paraszt számára. Ez jórészt megfogalmazási problémákat is jelent, de mélyebb, attitűd- és értékproblémák is ott lappanganak mögötte. Ezért alapos szociológiai kultúra hiányában felelőtlennek érzek minden közművelődési aktivitást, motiválja bármilyen nemes szándék is.

Másfelől azonban tudomásul kell venni, hogy életünk számos ellentmondást is magában rejt. Mást mondunk sokszor, mint amit teszünk. A kívánatos sokszor összekeverjük a tényleges-sel. Számos racionalizációval nem békülhetünk meg, és ezért nem törekedhetünk elvtelenül mindenféle egyensúlyi állapot kritikátlan fenntartására. Vállalunk kell annak a kockázatát, hogy ahol kell, ébresztjük és tápláljuk a disszonanciákat, egy fejlettebb, komplexebb egyensúlyi állapot felépítése érdekében.

Ezért kell, hogy a közművelődési gyakorlat centrumába a közösséget állítsuk, melynek tagsága tudatos elkötelezettséget rejt magában. Az elkötelezettséget természetesen nem szabad erőltetni, miként a közösséget is inkább csak tendenciaként kell felfognunk. Más kell, hogy legyen a közösségépítés

konkrét gyakorlata egy néptánckörben, mint egy filmklubban vagy egy politikai vitaklubban. De egy pillanatra sem feledhetjük, hogy szocialista társadalomban élünk, melynek konzekvenciáit nem lehet "reszortszerűen", pártnapokon vagy nyilvános vélemény-nyilvánítási fórumokon letudni. Ebben az értelemben véve - azt hiszem - a közművelődés és a marxista társadalomtudomány célja közös: a szocialista életmód gyakorlatának kiteljesítése.

Gyakorló szociológusként sohasem foglalkoztam a közművelődés és a szociálpszichológia kapcsolatának tényleges vizsgálatával, empirikus eredményeim nincsenek. Ajánlásaim ezért hipotézis-jellegűek, vállalva a tévedés kockázatát. Nyilvánvaló, hogy szervezett kutatásokra van szükség, melyek a konkrét utakat-módokat kijelölni képesek. Csak jelezném, hogy bizonyára nem kell légüres térrel számolnunk. Az eddigi társadalmi fejlődés során kialakult intézményi keretek, melyek sok tekintetben még magukon hordozzák a "nagyapapa" kulturaszolgáltató intézményeinek jellegét, feltétlenül át kell hogy alakuljanak, és az átalakulásnak már ma is számos jele tapasztalható. /Például a múzeumok esetében./ Sporadikusan igen sok közművelődési kezdemény él és fejlődik, amely akár ösztönösen, akár bevallottan tudományos felismerések alapján azokon a nyomvonalakon indult el, amelyeket előadásomban magam is megjelöltem. Azt valószínűnek tartom, hogy még csak a kezdetén vagyunk annak a folyamatnak - a közművelődési törvény kitűnő alapot képez számára -, melynek végeredménye egy integrált, új szellemű közművelődési gyakorlat lesz.

Pusztán szociálpszichológiai szemmel látva ezt a kíváncsi gyakorlatot, azt mondhatnám, hogy interakciós tekintetben a személyesség, rugalmasság és informalitás igényét szeretném megvalósulva látni. Csoportlélektani szempontból demokratikus és közösségi közművelődési alkalmakra várok, amelyek a kiscsoportos eseményektől a tömeges együttlétekig tág teret engednek a résztvevők alkotó hozzájárulására, kreativitásuk és generativitásuk gyakorlására és fejlesztésére. Mindezek a kognitív szférára hatva egy kritikus és felelős gondol-

kodásmódot ébreszthetnek, mely természetesen visszahat magára a közművelődési interakciókra is.

Csak zárszóképpen emliteném meg, hogy hiba volna a közművelődést a társadalmi fejlődés egészéből kiszakítva vizsgálni. Ezzel kapcsolatban óvakodni kell a leegyszerűsítésektől. Igaz az, hogy korszerű közművelődés csak korszerű termelés és fogyasztás alapján állva jöhet létre, és a közművelődési szféra hosszútávon nem lehet aszinkronban alapjától. A "kiművelt emberfőkre" ma nagyobb szükségünk van, mint Széchenyi idejében, hiszen a tudás - a leghétköznapiabb szinttől az akadémiák oszlopcsarnokáig - termelőerővé vált. Ebben az értelemben véve a szocialista közművelődés társadalmi továbbfejlődésünk jelenleg egyik legfontosabb záloga.